

نگاهی به تذکره حزین

عارف ایوبی*

شیخ علی حزین در تاریخ ۲۷ ربیع الآخر ۱۱۰۳ هـ/۷ ژانویه ۱۶۹۲ م در اصفهان چشم به جهان گشود. پدر بزرگوارش ابوطالب جیلانی از جمله ثروتمندان اصفهان محسوب می‌شد. بنا بر بصیرت علمی و خوش خلقی و ثروتمندی، خانواده حزین را به دیده احترام می‌نگریستند. جدّ اعلاّی شیخ حزین، شیخ زاهد جیلانی استاد شیخ صفی‌الدین اردبیلی بود و به همین دلیل، خاندان حزین از مراعات شاهی هم برخوردار بود و در جامعه به او احترام می‌گذاشتند.

اجداد شیخ علی حزین در لاهیجان اقامت داشتند. وی علم منطق و فقه و حدیث را نزد پدر، و علم هیئت و طب و هندسه را در نزد فضلاّی اصفهان آموخت. حزین در دوران اغتشاش و هجوم افغانها بر اصفهان خانواده خود را از دست داد و خود پس از نجات از بیماری سختی در سال ۱۱۳۵ هجری از اصفهان گریخت و پس از مدتها سرگردانی، سفری به مکه کرد و از شهرهای یمن، بغداد، کرمانشاه، آذربایجان و تهران دیدن کرد و به اصفهان بازگشت و در سال ۱۱۴۶ هجری به هندوستان عزیمت نمود و بقیه عمر را در اینجا گذراند.

تذکره حزین، تذکره سوم شیخ علی حزین است که به نام تذکره المعاصرین و تذکره شعرای معاصرین هم معروف است. این تذکره چندین بار چاپ شده است. در این تذکره احوال علما و فضلا و شعرای نیمه اول قرن دوازدهم هجری ذکر شده است؛ یعنی اواخر عهد صفویه، که معاصرین حزین بودند. چنان‌که حزین می‌نویسد:

* رئیس بخش علوم شرقیه عربی و فارسی، دانشگاه لکهنو، لکهنو.

”در این مختصر زیاده از این رعایت ترتیب را لازم ندید که منقسم به دو فرقه نماید، فرقه اولی در ذکر علمای اعلام، فرقه ثانیه در بیان سایر آنام و به دوستان کرام“^۱. در طی اقامت خود در هند، هنگامی که خیلی افسرده خاطر بود، به نوشتن روی آورد و با همه پژمردگی و افسردگی در ظرف نه روز آن را به پایان رسانید. او می‌نویسد:

”ربُّ العزَّة و تعالی مَجْدُهُ و اَلْهَمَّنَا شُكْرَهُ و حمدَه فرصت بخشید که در مدت نه روز بعض ساعات لیل و نهار را با افسردگی کمال و تفرقه مال که هوشی با سر نیست، مصروف و خویش را مشغول تسوید این اوراق داشته یکصد کس از دوستان هممنفس و یاران سخن‌رس را در این محفل گرامی و انجمن سامی فراهم آورد و از سخنشان آنچه خاطر آشفته مسامحت نمود به زبان قلم آورد“^۲.

و در مقدمه این تذکره، سال نوشتن آن را به قرار زیر نوشته است:

”مخفی نماند که تسوید این اوراق در اواخر سال هزار و یکصد و شصت و پنج هجری در وقتی که بخت غنوده در شبستان هند تیره روزست اتفاق افتاده“^۳.

آقای مسعود علی درباره این تذکره می‌نویسد:

”چنین معلوم می‌شود که شیخ حزین در سرتاسر عمر در پی این امر بوده که تذکره تلف شده خود را مجدداً بنویسد و در این زمینه، او در سال ۱۱۶۵ هجری، تذکره شعرای معاصرین را ترتیب داده که همراه با دیوان او در هند به چاپ رسیده است. در آن، در حدود یکصد گویندگان معاصر خود را ذکر کرده، ولی تعصب و تنگ‌نظری وی از آن کاملاً روشن است. هیچ یک از شعرای هند را در فهرست چیده خود جا نداده است“^۴.

نه تنها هیچ‌یک از گویندگان هند را ذکر نکرده و آنان را درخور اعتنا هم نشمرده است و برعکس مورد نکوهش و نفرین قرار داده است. می‌نویسد:

۱. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین، مطبوعه نولکشور، ص ۹۳۳.

۲. همان، ص ۱۰۳۵.

۳. همان، ص ۹۳۳.

۴. همان، ص ۵.

”چون اکثر به سبب عدم بضاعت و فقدان مناسب با این صناعت لایق اعتنا و التفات نیستند و سخنشان قابلیت ذکر و سماع ندارد، آنها را در سلک حضار این مجلس جایی نمی‌دید“^۱.

از میان شاعران ایران هم تنها اثناعشریها را ذکر کرده است که این نشانی از تعصب دیگر اوست. او می‌نویسد:

”و بطون این همایون دفتر به اظهار شعرای اثنی عشری اختصاص خواهد داشت“.

واقعیت این است که در آن زمان در هند گویندگانی نام‌آور، مثل میرزا بیدل عظیم‌آبادی، میر عبدالجلیل بلگرامی، میر غلام علی آزاد بلگرامی، میرزا مظهر جان جانان، میر محمد افضل ثابت الله‌آبادی، میر محمد عظیم ثبات هندی، سراج‌الدین علی خان آرزو و سید جلال‌الدین غالب زندپوری از جمله معاصران حزین بودند، ولی حزین آنها را درخور ذکر نپنداشته است، حتی علی قلی خان واله داغستانی صاحب تذکره ریاض‌الشعرا هم که از ایران همراه حزین به هند آمده بود، در تذکره‌اش جایی نیافت.

در این تذکره، حزین سخن از سید علی خان، محمد مسیح فسایی، مولانا شاه محمد شیرازی، شیخ محمد ابراهیم جیلانی، سید مرتضی عاملی، میرزا هاشم همدانی، سید قاسم یزدجردی، میرزا مهدی، شیخ خلیل الله طالقانی و میر بدیع اصفهانی به میان آورده است که برخی از آنان، دوستان پدرش و بعضی، از جمله استادان یا دوستان حزین بودند و برخی از کسانی بودند که حزین در خانه پدر خود یا در طی سفر با آنها ملاقات کرده بود. از سوی دیگر، از شعرایی مانند میر رضی فاتح گیلانی و محمد علی بیگ و غیره هم در تذکره‌اش جای یاد کرده است که حزین با آنها ملاقات نکرده بود، بلکه کسی از آنها سخنی به میان آورده یا شعری از آنها خوانده و حزین آن را در تذکره خود آورده است.

با مطالعه این تذکره روشن می‌شود که از مسیح فسایی سخن به درازا (در حدود هفت و نیم صفحه) و از میرزا حسن خالص و محمد علی بیگ افسرده خیلی کوتاه

۱. حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین، مطبوعه نولکشور، ص ۹۳۳.

(در حدود سه سطر همراه با شعری را) آورده است، احوال سید علی خان را به طور مشروح (در دو صفحه) و از عوض خان حاکم خیلی مختصر (در حدود یک و نیم صفحه) ذکر کرده است. به علاوه، ملاً مختار نهاوندی را دوبار ذکر کرده که نشانی است از این که حزین به علت آشفته‌گی حال نتوانسته است آن را اصلاح کند و مورد تجدید نظر قرار دهد.

یکی از خصایص این تذکره این است که حزین دیوانهای برخی از گویندگان را در نظر داشته، اشعاری از آنها انتخاب کرده، اما از کلام زایری شوشتری، آنچه به یاد داشته درج کرده است و به همین دلیل این تذکره ارزش و اهمیت بسیار دارد؛ زیرا در جای دیگر ذکری از آنها نیست.

یکی از نقایص این تذکره این است که به استثنای چند تن، سال وفات بسیاری از علما و فضلا را ننوشته است، در صورتی که تذکره‌نگاران عموماً نوشتن سال وفات را لازم می‌دانند. بدین ترتیب، نمی‌توان از آن به درستی سال وفات گویندگان را پیدا کرد. با همه این نقایص، برخی از تذکره‌نگاران، مثل میر غلام علی آزاد بلگرامی و حسین قلی خان عظیم‌آبادی در تذکره‌های خود، خزانه عامره و نشتر عشق، از آن استفاده کرده‌اند که نشان از ارزش و اهمیت این تذکره هست.

منبع

حزین لاهیجی، شیخ محمد علی: کلیات حزین، مطبوعه نولکشور.